

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI

B E L L E T E N

1 9 7 1

TÜRKÇEMİZDEKİ -ĞİL VE -GİL EMİR EKİ

A. CAFEROĞLU

Türk dilinin bütün tarihî aşamalarında kendisini koruyan *-ğil ve -gil* verimsiz emir eki, en sağlam yapısını Doğu Anadolu ağızlarında ve Azeri lehçesinde: *-gınan* ve *-ginen* şekillerinde bulmuştur. Tarihî gelişmesinde, Orhun yazıtlarından bu yana, birinci gramer ek şeklinin ağır basmasına bakmayarak yine de yerine ve lehçesine göre bazı değişmelere uğramıştır. Buna karşılık dondurduğu anlamında, hiç bir şey yitirmemiştir. Eski ana dil unsurlarından biri sayıldığından, kaynak sahibi çeşitli lehçelerce, ayarlandırılmıştır. Türk dilinin değişmez kuralı üzerine en ufak kökteki bir değişme göğüs geren kelime, ek haline gelince, lehçenin yapısına göre, hem fonetik hem de anlamca değişmelerde serbest bırakılmıştır. Buna göre de emir kipi, bu değişmez Türk dili kuralı yasamalarına uymuş ona göre de bin beş yüz yıllık bir geçmişlik yaratmıştır. Değişmez kökle kabullenilen ekler arasında sağlam bağlar kurmaya çalışmıştır. Buna göre de, her bir kelimenin gelişme yollarını izlemek, fonetik değişmelerini belirtmek imkânları sağlanmıştır.

Bilindiği üzere dilin en değişik gramer ve yapı unsuru, daima kelime olmuştur. Bu değişimin derecesi ve işlekliliği, fonetik değişmelerin çıkış ve inişine bağlı kalmıştır. Karşılaştırma sistemi üzerine ise bu değişmeler, aynı zamanda, lehçe ve ağızlar türemesine yol açmaktadır. Nitekim *-ğil ve -gil* emir eki, ilk kez kendisini, Türk dili gelişmesinin ancak üçüncü aşama devresinde, bulmuştur. Bu aşama, eski Türkçe adı altındaki V-X. yüzyılları kapsayan, eski Gök Türk devleti dilinde ortaya çıkmış ve ta o zamandan bu yana, donmuş ve kalıplaşmış bir durum elde etmiştir. Fonetik yapıya göre de “kalın” ve “ince” biçimlere ayrılmıştır.

İkinci şahıs emir eki olan *-ğil ve -gil* eki, Türk dilinin dördüncü devresinde, oldukça ağır basan lehçeler ayrılımlı üzerine, bazı fonetik değişmelerle:

-ğın, -gin; -ğul, -gil; -ğır, -gir,- gibi şekillerini almıştır¹. Buradaki -l, -n, -r düzenini, fonetik yönden, aynı bir kaynaktan saymak gerekir. Yani, yeni ve bağımsız bir kelimedenden türeme sayılamazlar². Çağ bakımından X-XV. yüzyıllar içerisindeki Orta Türkçede kesin olarak bu şekli almıştır. Buraya Karahanlı devri Hakaniye, Oğuz, Karluk, Yesevi, Dedem Korkud, Kıpçak gibi belirli Türkçe kaynaklar girmektedirler. Birbirinden ayrıntılı lehçeler olmalarına bakmayarak, ikinci şahıs emir eki, yine sapasağlam durmasını bilmiştir. Hatta Moğol istilâsı çağı bile, bütün ağırlığına rağmen, emir ekinin yaşantısına etki yapamamıştır.

Altın Ordu devletinin bölünmesi ve paylaşılması üzerine güçleşen yerli lehçeler, emir ekinin bu fonolojik şeklini üzerinden atamamıştır. Eski Osmanlıca onu arkaik bir unsur olarak yaşatmış, diğer lehçelerdeki şekillerinden de faydalanmıştır. Türk dil coğrafyasının Batı Türkçesinde bu ek, daha canlı bir yaşantı hakkı kazanmış, -ğul, -gil şekillerine daha geniş -gınan, -ginnen telâffuzunu eklemiştir. Anlam yönünden bu son şekillerle, ayrıca Azerî lehçeleri için "kesin bir emir" anlamı getirilmiştir ki, buna -ğul, -gil'de rastlanmamaktadır. Böylece -ğul, -gil ikinci şahıs emir kipi, zengin olmasa da, lehçeler içerisinde ufak fonetik ve anlam değişmelerine uğramıştır.

Yapı bakımından ufak tefek ayrıntılı şekiller alan emir ekleri, semantik yönden, daima bir birlik teşkil etmişlerdir. Lehçe ayrıntıları bu birliği etkileyememiştir. Ancak emrin türüne göre önemsiz bazı anlam değişiklikleri kendisini hissettirmiştir. Birinci şahıs eki sönük kalmıştır. Hatta anlam bakımından lüzumsuz bile sayılabilir. Buna göre işlek olan şekilleri daha fazla ikinci ve üçüncü şahıslara ait olmuştur. Diğer bazı ince tarafları da yok değildir.

Kipin, tarihi gelişmesindeki kaynak devresi sayılan Orhun ve Uygur Türkçesinde yapısı, yalnız -ğul ve -gil'den teşekkül etmiştir. Özel bir morfolojik belirtisi yoktur. Eylemin, gelecek için, yapacağı işin veya hareketin türünü belirtir. Anlam bakımından şahsa göre değişir. Nitekim Orhun yazıtlarında ve Uygurcada -ğul, -gil ekleri, hem çoğul, hem de tekil için kullanılma eğilimini göstermektedir. Hakanın topluma olan hitabında, elbette çoğul başta gelmiştir. Nitekim: "sabımın edğüti esidgil" deki -gil çoğul halinde kul-

¹ W. Kotwicz, *Studia nad jzikami altajskimi*, Rocznik Orientalistyczny, XVI, Kraków 1953, s. 189. da Moğolca ikinci şahıs kipi, az bir değişiklikle -kal olarak gösterilmiştir. Bu ek aynı zamanda istek kipi olarak da kullanılmıştır.

² A.N. Kononov, *Grammatika sovremennogo uzbekskogo yazıka*, 1960, s. 208 = *Çağdaş Özbekdili grameri*.

lanılmıştır³. Zaten başka türlü olması doğru olamazdı. Yazıt, baştan sonuna kadar, hitabet örneği olup Türk milletinin geleceğini göz önünde bulundurmıştır. Bu kiple birlikte ayrıca kipsiz emir şekli de kullanılmıştır: *esid* kelimesinde görüldüğü gibi. Diğer bir deyimle fiilin değişmez kökü ile türetilmiştir⁴. Bu suretle Yenisey-Orhun yazıtları devrinde ek, daha geniş bir yayılma şekli bulamamıştır. Emrin yapılacağı kişiye veya topluma göre olmuştur. Buna göre, bu devir Türkçesindeki *-ğil*, *-gil* ekleri, daha çok "saray dili", daha doğrusu yüksek tabaka dilinde ancak kullanılmıştır. Tonyukuk yazıtındaki: *Yelme karğu edgüti urgil* bunun en iyi bir örneğidir⁵.

Orhun Türkçesinin bir devamı olan Uygarcada, emir kipi Orhununkinden farklı olmamıştır. Aynı *-ğil*, *-gil* ekleri devam etmiştir⁶. Fakat anlam ve kullanım yönünden bazı farklar ve ayrıntılar olmamış değildir. Her iki edebî dil devresinde birinci şahıs *-yın*, *-yin* iken ikinci şahıs için donmuş bir *-ğil*, *-gil* kullanılmıştır⁷: *aya-ğil* gibi.

Karahanlı devri Türkçesinde ikinci şahıs emir kipi, daha elverişli bir çevre bulmuş, yavaş yavaş şiir dilinde de yerleşmeye başlamıştır. *Kutadgu Bilig* bu yolda en iyi bir kaynak sayılır: *yana aydı Odğurmuş ayğül manga* (334); *bu iç söz tutğül bütün çın kerek* (280); *negü ter eşitgil urup yigli* er⁸. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere bu emir kipi artık Karahanlı devrinin değişmez bir gramer kuralı olmuştur⁹. Onu takiben Harezmi Türkçesi de aynı kipi olduğu gibi benimsemiştir. Yalnız bu Türkçede ek, vokal ahengine uymak suretiyle *-ğul*, *-gül* yuvarlaklaşmasına uymuştur *bolğul*, *tüşgül* örneklerinde görüldüğü gibi¹⁰.

Türk dil birliği tarihî akışında oldukça önemli bir hissesi bulunan Kıpçak Türkçesinde, ikinci şahıs emir kipi göze çarpacak kadar bir değişiklik geçirmiştir. Bu fonetik değişimde O. Pritsaka göre klasik sayılan *-ğil*, *-gil* şekilleri yerine *-kin*, *-gin* geçmiştir. *yuv -gin* 'yıka'; *bax-kin* 'bak' kelimelerinde olduğu gibi. Olumsuz halinde ise *-ma*, *-me* eklenmesiyle *salma-gin*'de

³ H.N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, İstanbul 1936, s. 22.

⁴ R. Giraud, *L'empire des Turcs celestes*, Paris 1960, s. 144.

⁵ R. Giraud, *L'inscription de Bain Tsokto*, Paris 1961, s. 56; A.M. Şçerbak, *Yeniseykie runişeskie nadpisi*, Tyurkologiseskiy Sbornik, 1970, s. 129.

⁶ A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1950, s. 110.

⁷ Aynı yerde,

⁸ *Kutadgu Bilig*, I. Metin, İstanbul 1947 (Rahmeti Arat neşri).

⁹ M. Mansuroğlu, *Das Karachanidische*, PhTF. I, s. 106.

¹⁰ J. Eckmann, *Das Charezmürkische*, PhTF. I, s. 130.

görüldüğü gibidir. Fakat bu telâffuz şekli bütün Kıpçak Türkçesine şamil olmayıp yalnız Ermeni-Kıpçakasına aittir¹¹.

Halbuki Kıpçakçanın diğer bölgelerinde, Ermeni Kıpçakçasına ait ikinci şahıs emir kiplerine pek az rastlanmaktadır. Abu-Hayyan, Mısır Türkçesi için eski *-ğil*, *-gil* şeklini göstermektedir: *kelgil*, *külgil* kelimelerinde olduğu gibi¹². Aynı fikrin güçlendirilmesini Kıpçak Türkçesinin diğer kaynaklarından biri sayılan M. Houtsma'nın sözlüğünde bulmaktayız. Burada ekin bütün şekilleri vardır: *-kul*, *-ğul*, *-gil* gibi. Zengin örneklerle açıklanan bu emir eki, anlaşıldığına göre, Kıpçak Türkçesinde sevilen ve gelişen bir gramer şekli olmuştur: *söyle-gil*; *doku -ğil*; *utkul*; *tur -ğil*; *baka tur -ğil* gibi. Olumsuz halinde de bir ayrılık bulunmamaktadır: *sürmele -gil*; *bakkil* v.b¹³.

Buna karşılık, yine Kıpçak sahasına ait *Ettuhfetü'z-Zekiyye* lûgati nendense *-gın* şeklini tercih etmektedir. Böylece, Kıpçak Türkçesi alanında her iki diyalektoloji fark kendisini yaşatmıştır. Bu kaynaktaki örnekler *yat-kın*; *kel-gin*; *tur-gun* bakılacak olursa, Ermeni Kıpçakçasındaki farklı kipler, klasik olanı ile birlikte yan yana yaşamışlardır¹⁴.

Orta Asya yazı Türkçesini geliştiren ve onu edebî bir temele otutturan Çağatay Türkçesi, bir yandan tarihî emir eki sayılan *-ğil*, *-gil* eklerini kullanırken, bir yandan da daha sonraki çağlar ürünü sayılacak olan *-gın*, *-gin* e de baş eğiştir¹⁵. Birinci gramer şekli, bilhassa klasik edebiyatta geniş bir kullanma alanı bulmuştur. İkinci şekil ise kanımca, daha çok halk edebiyatı alanında yerleşmiş ve sevilmiştir. Nitekim Ali Şir Nevaî'nin bütün eserlerindeki örneklerde, ancak *-ğil*, *-gil* kullanılmıştır: *Dürafşanlıkka kilkim foş kilğil*, *Tilimni doği gavharpoş kilğil* yahut *Ul musafirni oğa mindurgil*¹⁶. Aynı örnekler H. Baykara divanında rastlanmaktadır. Mehmet Sadık da eserinde ancak *-ğil*, *-gil* şekillerini tercih etmiştir¹⁷. İkinci *-gın* ve *-gin* telâffuzuna, daha sık olarak Ali Şir Nevaî'nin "tuyug"larında kullanılmıştır: *Nice dedim ol sanamğa barmağın Kılmadi ol terk ahır barmağın*¹⁸. Buradaki *-gın* eki hem emir, hem de akuzatif olarak ele alınmıştır. Daha fazla edebî yönü dikkatimizi çekmektedir.

¹¹ Omeljan Pritsak, *Das Kiptschakische*, PhTF. I, s. 84.

¹² A. Caferoğlu, *Abu Hayyan, Kitab al-İdrak li-lisân al-Atrak*, İstanbul 1931, s. 146.

¹³ M. Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894, s. 35 vd.

¹⁴ *Ettuhfet-üz-Zekiyye fi-lugat-it Turkiyye* (Besim Atalay bas), İstanbul 1945, s. 192.

¹⁵ J. Eckmann, *Das Tschagataische*, PhTF. I, s. 154.

¹⁶ Ali Şir Novoiy, *Hamsa*, Fanlar Akademiyası neşriyatı, Taşkent 1960, s. 149.

¹⁷ Mehmed Sadık, *Üssi lisani Türki*, İstanbul, 1313, s. 41.

¹⁸ A. Samoyloviç, *Çetverostişiya-tuyûgi Nevai = Nevai'nin dörtilük - tyugları*, Musul'manskiy Mir, 1917, Yıl I, Petrograd 1917, s. 16.

Aynı kullanım geleneği, eski Özbekçede de yerleşmiştir. Kononov'a göre, aslında ikinci şahıs eki *-ğil, -gil* olmuş¹⁹, konuşma dili ise *-ğın, -gin* telâffuzlarını üstün tutmuştur: *tutğın, bakkın* örneklerinde görüldüğü gibi. Burada ğ sesinin *k* oluşu da dikkate alınacak olursa *-ğil, -kil* şeklini de kolayca elde etmiş oluruz.

Tıpkı eski Özbekçede olduğu gibi, eski Osmanlıcada da *-ğil, -gil* varlığını korumuştur²⁰. Fakat *-ğın, -gin* şekillerine yer vermemiştir. Hatta ilk Osmanlı dil yadigârlarında *-ğil, -gil* telâffuzları Türk dili ahengi dışında kalmıştır. M. Mansuroğlu, Sultan Veledi'in eski Arap harfli metinlerine sıkı sıkıya bağlı kalarak, beliren imlâ ahenksizliğini, aynen vermeye çalışmıştır²¹. Bu yolla Mansuroğlu okuyuşunda bu ekler her iki şeklini de bir kelimedede muhafaza etmiştir: *sürğil, sürgil* gibi.

Halbuki Osmanlıcanın ilk gelişme çağı ürünlerinde ve kaynaklarında, bu fikir hiç de gelişme bulmamıştır. Ek, açık olarak, hem *-ğil* hem de *-gil* şekilleriyle kullanılmış ve eski Osmanlıca için, temellence bir gramer şekli olarak yerleşmiş kalmıştır. *Kitabı Dedem Korkut: beri gelgil başım bahtı, evim tahtı* derken²², aynı eki Nesimî, Hataî ve Fuzuli gibi üstadlar da kullanmaktan çekinmemişlerdir. Nitekim Şah İsmail Hataî'nin: *Ebri yüzünden götürgil dutmagil menden nigab*'ında, bu açıktan açığa görüldüğü gibi²³, Fuzulî' de de: *Gamu cefalara sabr eyleyüb dua gilğil*'da serbestçe kullanılmıştır. Yahut Fuzulî'nin: *Mülk-i hüsnün beyle zalim pâd-şâhı olmağil x Kim sana zâlim dise âdil güvâhi olmağil*²⁴ ında görüldüğü gibi, *-ğil, -gil* eki divan edebiyatı için hiç de yabancı olmamıştır. Tersine belki de sevilmiş ahenkli eklerden biri olmuştur. Nitekim Zeynep Korkmaz ve S. Olcay da²⁵, Fuzulî'nin dilinde bu ekin sık sık kullanıldığını açıklamışlardır. Hatta istisnasız olarak düz şekliyle kullanıldığını da ortaya koymuşlardır.

Osmanlı Türkçesi için değişmez ikinci şahıs emir eki olan *-ğil, -gil* olduğu gibi Azerî edebî Türkçesinde de yerleşmiştir. Anlam bakımından, kanımca türlü fikir açıklamasına yaramıştır. Bugüne kadar bu konuda birtakım fikirler ileri sürülmüştür. Fakat hepsi de birbirinden farklı olmuştur. Bun-

¹⁹ A.H. Kononov, *Grammatika sovremennogo uzbezkogo literaturnogo yazıka*, 1960, s. 208.

²⁰ M. Mansuroğlu, *Das Altosmanische*, PhTF. I. s. 177.

²¹ M. Mansuroğlu, *Sultan Veleidin Türkçe manzumeleri*, İstanbul 1958, 82 ve 144.

²² Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, II, İndeks-Gramer, İstanbul, 1963, s. 464.

²³ Turkhân Gandjei, *Il Canzoniere di Şah İsmail Hata'i*, Napoli, 1959, s. 32.

²⁴ Kenan Akyüz-Müjgân Cunbur, *Fuzulî, Türkçe Divan*, Ankara 1958, s. 298.

²⁵ Zeynep Korkmaz-S. Olcay, *Fuzulinin dili hakkında notlar*, Ankara 1956.

lardan biri P.M. Melioranskiy'e aittir. Bu bilgene göre, klasik dilde kullanılan *-ğil*, *-gil* eki, aslında konunun yahut bel rilmek istenen fikir oponentini kuvvetlendirmeye yaramıştır²⁶. N.K. Dmitriev'e göre ise bu ek, Başkurtçada 'güçlendirme, kuvvetlendirme'²⁷, gibi anlamda kullandığı halde, Kumukçada tersine 'küfür, nefret, iğrenme' gibi anlamlar karşılığında kullanılmıştır²⁸.

Bu suretle Türkçede geniş ve kesin bir gramer şekli olan emir ekleri, yerine ve zamanına göre farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu ise cümlenin sintaks yönünün etkisiyle olmuştur.

Fakat daha sonraki okuyuşlarında Mansuroğlu, bu ahenksizlikten kendisini kurtararak *-ğil*, *-gil* şekline bağlı kalmıştır: *ağlağil*, *beslemegil*, *gidermegil* örneklerinde olduğu gibi²⁹. Aynı düzgünlük Aşık Paşa'da da gözükmemektedir.

XVII. yüzyıl Orta Asya nesir örneklerinden sayılan Ebü'l Gazi Bahadır han'ın *Şecere-i Türki*'sinde³⁰, emir gramer şekilleri bütünüyle kullanılmıştır. A.N. Kononov, kendi yayınında ikinci şahıs emir ekleri için şöyle bir tasnif ileri sürmüştür. Bu tasnife göre, ikinci şahıs emir kipi, sadece fiil kökü ile ifade edildiği gibi, ayrıca nezaket icabı: *(ı) ñ*; *(i) ñ*; *(u) ñ*; *(ü) ñ*'ı da kullanılmıştır. Bundan başka sırf kesin bir emir olmak üzere de *-ğil*, *-gil* eki kullanılmıştır: *kılğil*, *bilgil* örneklerinde görüldüğü gibi. Bu gramer şeklinin anlamına ayrıca bir de 'lûtfen'in eklenmesi, ne dereceye kadar gerekli olduğunu bir türlü sezemedim. Bugünkü Özbekçede, eski tarihî gramer şekli geniş telâffuz değişikliklerine uğramıştır. Eski *-ğil*, *-gil* le birlikte geniş bir surette *-ğın*, *-kın*; *-gın*, *-gin*; *-ğır*, *-gir*; *-gür*, *-kür*; *-ğur*, *-kur* gibi şekiller de sürünlük kazanmıştır³¹. Bu suretle, eski ikinci şahıs emir eki, Orta Asya Türkçesinde ağıza göre, birbirinden farklı gramer yapılarını almıştır.

Aynı şekil bolluğuna öbür Türkçe lehçelerinde de rastlanmaktadır. Altay Türkçesinde yalnız "benediktiv" olarak *-ğın*, *-gin* şekilleri vardır. Anlamında ise: 'lûtfen, mümkünse' türünden bir yumşatıcı fikir saklıdır³². Yeni

²⁶ P.M. Melioranskiy, *Arab filolog o turetskom yazıke*, SPb. 1900, s. 033.

²⁷ H. Mirzazade, *Azerbaycan dilinin tarihi morfologiyası*, Baku 1962, s. 226.

²⁸ N.K. Dmitriev, *Stroy türkskih yazıkov*, 1962, s. 316.

²⁹ M. Mansuroğlu, *Ahmed Faik, Çarhname*, İstanbul 1956, s. 66.

³⁰ A.N. Kononov, *Rodoslovnaya Turkmen*, 1958, s. 143; S.N. İvanov, *Rodosslovnnoe drevo Tyurok-Secerei Türk*, Gramer tahlili, 1969, s. 167; Ayrıca bk. E. Necip, *Horezmi, Muhabbat-Name*, 1961, s. 124.

³¹ A.N. Kononov, *Grammatika sovremennogo Uzbekskogo literaturnogo yazıka*, 1960, 205; Stephan Wurm, *Das Özbekische*, PhTF. I, s. 513- 514.

³² O. Pritsak, *Das Altaitürkische*, PhTF. I, s. 591.

Uygurcada, yazı dilinde *-gın, -gin, -kın, -kin* iken, tersine halk ağızlarında, daha çok arkaizm temsilcisi durumundaki *-ğil; -gil; -kil; -kil*³³ bulunmaktadır. Aşağı yukarı aynı gruba giren Oyrot ağızındaki emir eki *-gın, -gin; -kın, -kin*'dir: *bargın, kelgin, sokkın* gibi. Anlamca 'istek, dilek' gibi, nezaket türüne girer³⁴. Altay Türkçesine uyan Kırgızca da *-gın, -gin* şekillerini kullanmakla yetinmiştir³⁵.

Klâsik edebiyat dilinde kesin olarak ikinci şahıs emir eki olarak kullanılan *-ğil, -gil*, bir çok ağızlara ayrılmış olan Türk lehçelerinde birtakım değişmelere uğramıştır. Bu özellikler XVIII. yüzyıldan itibaren *-ğil, -gil*'in zayıflaması ve kullanıştan çıkmasıyla başlamış, en geniş değişmesini XIX. yüzyıldan bu yana bulmuştur. Nitekim Kırgız Türkçesinde ek, *-ğıla, -ğula* şekline girerken³⁶, Başkurtçada *-kıla, -kele; -gıla, -gele*³⁷; Kumukçada ufak bir değişiklikte *-ğın; -gin; -kun; -ğun, -gün* kalıbına dökülmüştür³⁸. Türkmencede ise yalnız *-gun, -gün, -gın, -gin* ekleri halinde kullanılarak, anlamca 'rica ve istirham' gibi nezaketi ifade etmiştir ki, bu Kononov'un ileri sürdüğü nevin karşılığıdır³⁹. Bunun dışında ayrıca bir de ikinci şahıs için Türkmencede⁴⁰ *-alay* ekinin de ileri sürüldüğü görülmektedir. Bu suretle Türkmençe, Altay Türkçesine yaklaşmış sayılır. Karaimcede ise ek daha çeşitli fonetik uyum etkisi altında kalmıştır. Buradaki şekiller *-kın, -kin, -kun; -ğın, -gin, -ğun* olmakla beraber, ayrıca ağızlarda *-kyün, -gyün* gibi kalıplar da almıştır⁴¹. Baraba Türkçesinde bu ek *-ğil, -gil; -ğın, -gin, -kin* şeklinde kullanılarak anlamca 'emri yumuşatmak' gibi bir amaç gütmüştür⁴². Bazen de emre başka bir renk vermek üzere, çeşitli fiiller getirilmektedir. Örnek olarak *koy-, goy-* fiillerinde görüldüğü gibi. Bu tip emir şekli, anlamca hareketi 'güçlendirmek' için, emir ekinin başına, ikinci bir emri getirmekle ol-

³³ O. Pritsak, *Das Neuuirgische*, PhTF. I, s. 556.

³⁴ N.P. Drenkova, *Grammatika oyrotskogo yazıka, = Oyrot dili grameri*, 1940, s. 155.

³⁵ V.M. Yunusaliev, *Kırgızckiy yazık, Yazıkı narodov SSSR. Türk Dilleri II*, 1966, s. 496 = *Kırgız dili*.

³⁶ İ.A. Batmanova, *Grammatika kirgizskogo yazıka-Kırgız grameri*, III, Frunze 1940, s. 47.

³⁷ N.K. Dmitriev, *Grammatika başkirskogo yazıka = Başkurt grameri*, 1951.

³⁸ N.K. Dmitriev, *Stroy türkiskih yazıkov-Türk dillerinin yapısı*, 1962, s. 316 (*Morfologiya Kumıkskogo yazıka = Kumuk dilinin morfolojisi*).

³⁹ P. Azimov-C. Amansariev, *Türkmenkiy yazık=Türkmen dili*, Yazık narodov, II, 1956, s., 101.

⁴⁰ F.G. İshakov - A.A. Pal'mbah, *Grammatika tuvinskogo yazıka-Tuva dili grameri*, 1961, s. 395.

⁴¹ K.M. Musaev, *Karaimskiye yazık-Karaim dili*, Yaz. Nar. II, s. 270.

⁴² L.V. Dmitrieva, *Yazık barabinskikh tatar*, ibid., s. 165 = *Baraba Tatarlarının dili*.

maktadır. Volga Tatarcasında ek, eski klasik karakterini olduğu gibi saklamıştır.

Şimdiye kadar, ta Orhun Türkçesinden günümüze kadar üzerinde durduğum ikinci şahıs *-ğil, -gil* emir eki, aşağı yukarı bütün Türk lehçe ve ağızlarında kendisini muhafaza etmekle kalmamış, özellikle Azerbaycan yazı dilinde ve ağızlarında türlü şekilleriyle geniş gelişme alanı bulmuştur. Bu ek Azerî şiirine güzellik dahi katmıştır. Başlangıçta klasik Azerî edebiyatında, tıpkı öbür Türk edebiyatlarında olduğu gibi, *-ğil, -gil* eki ağır basmakla beraber, yavaş yavaş genişleyerek *-gilen, -ginen; -gınan, -ginen* şekillerini de almıştır. Klasik Azerî edebiyatı tümüyle bu şekilleri benimsemiştir⁴³. Hatta İran Azerbaycanı ünlü Azerî şairi Şehriyar, bu halk ağzı telâffuzunu seve seve kullanmaktan çekinmemiştir⁴⁴:

*Heyder baba merd oğullar doğginen
Namerdlerin burunların ovginen
Gediklerde gurdları dut boğginen.*

Şehriyar'ın bu kullanımından anlaşıldığı üzere ek, bağlandığı, her türden oponentine uymamış, yumuşak telâffuzunu muhafaza etmiştir. Aynı kural bugünkü Baku ağzında *-gin-en < -gil-en* iken⁴⁵, Mugan grubu ağzında *-gınan, -ginen* şeklinde ortaya çıkmıştır⁴⁶: *almagınan, bilmeginen* gibi. Bu iki ağız grubu dışında, öbür Azerbaycan ağızları grupları da aynı şekli kullanmaktadırlar.

Böylece, eski Türkçe çağı yazıtlarından bugüne kadar bir çok Türk yazı dilinde ve ağızlarında kullanılan gelen ikinci şahıs emir eki, uzun ömürlüğünden ve canlılığından hiç bir şey yitirmemiş sayılır. Değişiklik, olsa olsa anlamda olabilirdi. Bu ise kullanılan dilin yerine ve zamanının özelliğine bağlı kalmıştır. Nitekim Orhun devri Türkçesinde *-ğil, -gil* eki, aslında ikinci şahıs emir eki olmayıp, bir topluluğa karşı yüz tutma eki değerini taşımış gibi olmuştur. Bu noktadan konuyu ele alanlar, vaktiyle *-ğil, -gil*'in, anlam yönünden, tamamiyle *-ng* ekine uyduğunu ileri sürmekten çekinmemişlerdir⁴⁷. Her iki ekin anlam birliği üzerine, menşee ve türeyişçe aynı bir kaynaktan geldik-

⁴³ H. Mirzade, *Azerbaycan dilinin tarihi morfolojyası*, Bakı 1962, s. 226-227.

⁴⁴ Şehriyar, *Heyder Babaya selam*, Tebriz 1332, s. 53

⁴⁵ M.Ş. Şiraliev, *Bakı dialekti*, Bakı 1957, s. 80

⁴⁶ *Azerbaycan dilinin Muğan grubu şiveleri*, Bakı 1955, s. 105-106.

⁴⁷ V.G. Kondrat'ev, *Oçerk grammatiki Drevnotyurkshogo yazıka*, Leningrad Üniversitesi yayınlarından (Eski Türk dili üzerine), 1970, s. 29.

lerine katılanlardan değilim. Her anlamca birlik kuranların, kesin olarak, aynı türeyişe sahip çıkmaları, bir az da özel görüşlere bağlı kalan birer gerçektir. Buna göre anlamca birlik teşkil eden bu iki ekin türeyişleri, ayrı ayrı kaynaklara bağlamalıdır.

Nitekim Azerî Türkçesi üzerine ilk ciddî eğilenlerden Karl Foy dahi, emir eki üzerinde durmakla beraber türeyiş ve kaynağı hakkında, en ufak bir bilgi vermekten çekinmiştir. Azerî alanında ekin *-ginen*; Çagataycada *-gın*, *-gin*; Osmanlıcada *-ğil*, *-gil* olduğunu ileri sürerek, ekin ahenk kanununa uymadığını söylemekle yetinmiştir⁴⁸. W Radloff'un ileri sürdüğü *kul*-fiili⁴⁹, ise kanımca eskimiş ve hiç bir gerçek değer taşımamaktadır. Zaten ek Radloff'ça, ancak ilk gelişmemiş şekliyle ele alınmıştır. J. Deny ise *-ğil*, *-gil* emir eklerini nedense yalnız" doğu lehçelerine mahsus" bir ek olarak kabul edilmiş, bu yüzden konuyu ciddiye almamış gibidir. Ekin türeyişini, *kul*-yardımcı fiilinin sadece 'emir' kipi olan *-ğil* rolündeki şekline, bağlamak istemektedir⁵⁰. Daha açık söylemek gerekirse Deny, konuyu bir "benzetmez" şeklinde yorumlamıştır. Fakat V.G. Kondrat' ev'in dediği gibi *-kul* fiilini hiç te kaynak olarak kabul etmemiştir⁵¹. W. Bang daha ihtiyatlı bir dille *-ğil*, *-gil* için önce söylenenlere uyarak *kul*-'a bağlamaktadır: *aya-ğil*; *en-gil* 'eğil' aslında *eng-gil* olmak şartıyla⁵². Fakat Türkçedeki *kul*- fiilinin nasıl *gil*- olduğuna dair en ufak bir açıklama yoktur. Hele M. Rasänen'in durup dururken "*inen*"i üçüncü şahıs instrumental ekiyle birleştirmesi, Kononov'ca da uygun karşılanmamıştır⁵³. Aynı şey, emir ekini *gel-gil-sen* yahut *al-gil-san* birleşimindeki *s-en* ve *-s-an*- dan türeme sanma da imkânsızdır⁵⁴. Çünkü üzerinde durulan *s-en* aslında *s-in*'dir. Buna göre *-ginen*'i *s-en*'in sonundaki *-n*'e bağlamak bir az da haksızlık olur.

Şimdiye kadar örnekleriyle tesbit ettiğimiz gramer şekillerinden de anlaşılacağı üzere, ikinci şahıs emir eki olan *-ğil* ve *-gil*, bin beş yüz yıllık Türk dili tarihi boyunca, özünü muhafaza etmiştir. Türk dilinin muhafazakârlığı sayesinde, aşağı yukarı bütün Türk lehçelerinin gramerinde kökleşmiş kalmıştır. Türk dilli halkların dağılımı ve yayılımı üzerine, bir çok eklerde de

⁴⁸ Karl Foy, *Azerbajğanische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen*, Mitt. des Semin. für Or. Sprachen, Berlin 1903, s. 169, 182.

⁴⁹ W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Fologe, SPb. 1897, s. 91.

⁵⁰ Jean Deny, *Türk dili grameri* (çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul 1941, s. 364.

⁵¹ V.G. Kondrat'ev, aynı yer.

⁵² A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, 1950, s. 110.

⁵³ A.N. Kononov, *Muasır Özbek edebî dili grameri*, s. 208.

⁵⁴ H. Mirzazade, *Azerbaycan dilinin tarihi morfologiyası*, Bakı 1962, s. 229.

görüldüğü gibi, türlü gramer çapındaki kalıbına dökülmüştür. Fakat ilk şeklini değiştirmeye lüzum görmemiştir. Fonolojik eğilimler, daha çok lehçe ayrılıklarından doğmuştur ve kendisini ekin ancak son konson değişmesinde belirtmiştir. Bu ise, her ek için mümkün görülen doğal gramer kurallarından biridir. Bunda geniş bir dil değişimi beklenemez.

Nitekim kaynaklara göre beliren değişmeler ancak *-ğın, -ğıl, -ğır, -gin* şekillerinde olmuştur, ki her bir Türk lehçesinde bu fonolojik yapı değişikliğine rastlamak yerinde olur. Hatta bu eki Özbekçe için karakteristik bir gramer unsuru olarak sayanlar dahi olmuştur⁵⁵. Halbuki benim kanımca *-ğıl* ekinin *-gınan, -ginen* telâffuzlariyle en çok sevilen vatani Azerbaycan lehçesi olmuştur. Anadolu'nun doğu ağızlarında da bu rağbet bugün bile vardır⁵⁶. Bu ek, yalnız başına, Azerbaycan ağızlarında sevilenlerin teki değildir. Aynı sevgi ile eski *-ıban, -ıben, -uban, -üben*⁵⁷ ile *-ende, -anda* ekleri de kullanılmaktadır. Ancak emir eki olan *-gınan* ile *-ginen*'deki bir, türlü aydınlatılamayan son *-n*, sesi her iki ekte de bir birlik halindedir. Kanımca bu *-n*, genellikle Türk lehçelerinde bolca görünen "türeme" bir sestem başka bir şey değildir. Vaktiyle *-uban* ve *-üben* sonundaki *-n*, instrumental olarak kabul etmiştim. Daha çok türeme bir sese çevrilmesi, hence daha uygun olacaktır.

⁵⁵ A.M. Şçerbak, *Grammatika starouzbekskogo yazıka -Eski Özbek grameri*, 1962, s. 244.

⁵⁶ A. Caferoğlu, *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar*, İstanbul 1942, s. 21.

⁵⁷ M.Ş. Şiraliev, *Ob etimologii deepriçastnoy formı na -ıban, -ıben, -uban, -üben*, VY, 1960, s. 3. ve A. Caferoğlu, *Azerî Türkçesinde -uban, -üben eki*, Jean Deny armağanı, TDK., Ankara 1958, s. 62, 66.